

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ОПІКУНСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ У ПОЛЬЩІ

© Карпенко О. Є., 2015
<http://orcid.org/0000-0003-1841-882X>
<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.33320>

У статті розкрито дефініцію “опікунська педагогіка”, її виокремлення як автономної дисципліни у Польщі (1964). Уперше в підручнику Р. Врочинського “Вступ до соціальної педагогіки”, який вийшов у 1966 р., вміщено розділ “Проблеми опікунської педагогіки”, де автор трактує поняття і сферу застосування опікунської педагогіки загалом, а також системи, напрями і завдання опікунської педагогіки у Польщі. У 70-х рр. ХХ ст. опікунська педагогіка стала окремою дисципліною – науковою і навчальною. Зацікавлення нею стало предметом обговорення на наукових конференціях, семінарах, знайшло висвітлення у численних публікаціях. У 1973 р. опікунська педагогіка увійшла як окрема дисципліна до навчального плану підготовки майбутніх педагогів (ліценціат, магістр), отримала статус академічної дисципліни у багатьох вищих навчальних закладах. У 90-х рр. відкрито спеціалізацію “опікунська педагогіка”. Сьогодні успішно функціонують наукові осередки в університетах і вищих педагогічних школах, які проводять дослідження у галузі опіки та займаються підготовкою педагогічних кадрів для здійснення опікунсько-виховної діяльності.

Ключові слова: *опіка, дитина, опікунська педагогіка, опікунсько-виховна діяльність, Польща.*

Карпенко О.Е. Становление и развитие опекунской педагогики в Польше

В статье раскрыто дефиницию “опекунская педагогика”, ее выделение как автономной дисциплины в Польше (1964). Впервые в учебнике Р. Врочинского “Введение в социальную педагогику”, вышедшим в 1966, помещен раздел “Проблемы опекунской педагогики”, в котром автор объясняет понятие и сферу применения опекунской педагогики в целом, а также системы, направления и задачи опекунской педагогики в Польше. В 70-х гг. ХХ в. опекунская педагогика стала отдельной дисциплиной – научной и учебной. Интерес к ней стал предметом обсуждения на научных конференциях, семинарах, нашел отражение в многочисленных публикациях. В 1973 г. опекунская педагогика как отдельная дисциплина вошла в учебный план подготовки будущих педагогов (лиценциат, магистр), получила статус академической дисциплины во многих высших учебных заведениях. В 90-х гг. открыто специализацию “опекунская педагогика”. Сегодня в университетах и

высших педагогических школах успешно функционируют научные центры, которые проводят исследования в области опеки и занимаются подготовкой педагогических кадров для осуществления попечительско-воспитательной деятельности.

Ключевые слова: *опека, ребенок, опекунская педагогика, попечительско-воспитательная деятельность, Польша.*

Karpenko O. Formation and development of social pedagogy in Poland

The article provides a definition of “social pedagogy” and traces its separation as an autonomous discipline in Poland in 1964. R. Wroczynski’s “Sociálna pedagogika” (“Social Pedagogy”) published in 1966 was the first guidebook to include a section on “Problems of social pedagogy”. The author treated in it the general concept and scope of social pedagogy as well as systems, approaches and objectives of social pedagogy in Poland. In 1970-ies social pedagogy became an autonomous both scientific and educational discipline. It became a point at issue at scientific conferences, seminars and found coverage in numerous publications. In 1973 social pedagogy was included in the teacher training curriculum (Licentiate and Master Degrees) and was granted the status of an academic discipline in many universities. In 1990-ies the specialization in “Social pedagogy” was certified. Nowadays there are many successful research centers at universities and other educational establishments engaging in research in the field of care provision and teacher preparation.

Key words: *care, a child, social pedagogy, educational activities, Poland.*

Постановка проблеми. Потреби інтеграції до європейського освітнього простору викликають зацікавлення системою опіки і захисту прав дітей у країнах Європейського Союзу. Опіка привертає до себе увагу державних органів і громадських організацій різних країн світу, є предметом досліджень різних галузей наук (психології, педагогіки, медицини, права, соціології, економіки і політики). Водночас зростає кількість дітей, які потребують опіки, поширюється явище соціального сирітства. Виходячи із економічних реалій, кількість українських сімей, які мають можливість усиновити чи встановити опіку над дитиною-сиротою, знедоленими дітьми чи позбавленими батьківського піклування, зменшується, а відповідно збільшується частка тих дітей, які потрапляють до закладів соціального захисту. Для нас важливим є вивчення цілісного процесу становлення опікунської педагогіки у Польщі з урахуванням її національних особливостей крізь призму діяльності її представників, обґрунтування теоретико-методичних засад опіки у педагогічній теорії і

практиці Польщі другої половини ХХ ст., що впливали на позитивну трансформацію ціннісних основ польського соціуму.

Особливо цінним є їхній досвід, для якого характерні є пошук і вдосконалення різних форм опіки, опікунсько-виховної системи, поява багатьох концепцій виховання дітей-сиріт. Опікунсько-виховна діяльність упродовж віків набувала різних суспільних забарвлень, здебільшого маючи потрійне підґрунтя. У першому випадку опіка виступала у формі доброчинності, надаючи першочергового значення ідеї милосердя і допомозі ближньому. У другому – пов'язана з реформаторським рухом, який пропагував такі цінності, як солідарність, справедливість, рівність, волю і братерство. У третьому – концентрувалася навколо гуманістичної ідеї людського співтовариства в умовах демократичного суспільства.

Проблеми опіки над дитиною, форми опікунської-виховної роботи висвітлені у працях польських вчених (С. Бадора, Г. Гаєвська, А. Кельм, Д.-К. Мажец, Я. Рачковська, Б. Чередрецька та ін.). Їм присвячено публікації та дисертаційні роботи українських дослідників – О. Власової, Х. Дзюбинської, Т. Забути, О. Карпенко, Н. Савченко, Ю. Якіма та ін. Історико-педагогічний аспект означеної проблеми в Україні досліджують Р. Воляннюк, С. Заєць, О. Ільченко, Л. Штефан та ін. Наукові студії вітчизняних науковців (Т. Завгородня, Є. Коваленко, О. Кононко, Н. Лисенко, Н. Максимова, Б. Ступарик, М. Чепіль та ін.) опираються на положення, що опікою мають бути охоплені усі діти і молодь. Узагальнення наукової літератури засвідчує, що на сьогоднішній день генеза опікунської педагогіки Польщі не знайшла належного висвітлення в україномовній джерельній базі.

Мета статті – розкрити особливості становлення опікунської педагогіки як окремої педагогічної дисципліни та розвиток її наукових осередків у вищих навчальних закладах Польщі.

Виклад основного матеріалу. Проблема опіки є показником суспільних явищ і ступеня цивілізаційного розвитку. Опіка як форма соціально-педагогічної діяльності є давньою, як і людство. Ця форма діяльності поступово знайшла висвітлення та обґрунтування у педагогічній думці, яка стала основою розвитку знань, мудрості у сфері забезпечення опіки дітям та дорослим особам, які перебувають у складних життєвих ситуаціях.

У витоків теорії і практики опіки над дитиною у Польщі стояли яскраві особистості, відомі практики-мислителі, люди виняткової доброти, доброзичливості, надзвичайної чутливості до потреб інших і готовності йти до них зі своєю допомогою, сміливістю, громадянською активністю, гуманістичними засадами. Значний внесок у розвиток теорії опіки над дитиною зробили Гелена Радлінська (Helena Radlinska), Владислав Шенайх (Władysław Szenajch), Юзеф Чеслав Бабіцький (Józef Czesław Babicki), Александр Камінський (Aleksander Kamiński), Марія Гжегожевська (Maria Grzegorzewska), Єжи Вольчик (Jerzy Wolczyk), Яніна Мацяшкова (Janina Maciaszkpowa) та ін. Безпосередньо з дітьми працювали: кс. Броніслав Маркевич (ks. Brobnisław Markiewicz) – організатор опікунсько-виховних установ для хлопців, в яких превалювало виховання працею, рекреація, творча діяльність; Казимир Антоні Єжевський (Kazimierz Antoni Jeżewski) – засновник Товариства сиротинських гнізд, костюшковських сіл, Януш Корчак (Janusz Korczak) – педагог новаторської опікунсько-виховної системи в установах повної опіки, Казимир Лісецький (Kazimierz Lisecki) – організатор виховних осередків, автор оригінальної мікросистеми опіки над сиротами і дітьми варшавської бідноти; та ін. Їхній творчий доробок репрезентує розв’язання опікунсько-виховних і культурно-освітніх проблем опіки над дитиною, є життєдайним джерелом для українського соціуму. Часто бувало так, що новаторська опікунсько-виховна практика поєднувалася з поглибленою рефлексією, була її збудником або наслідком.

Узагальнення опікунсько-виховної діяльності засвідчує, що розвиток опікунської практики й одночасно зростання експериментальних знань спричинилися до виокремлення опікунської педагогіки як наукової дисципліни в окрему субдисципліну. Термін “опікунська педагогіка” у педагогічній науці зарубіжних країн вживається з середини 60-х рр. (в Англії – *caring pedagogy*, Франції – *pédagogie protectrice*, Німеччині – *die Pedagogik der Fürsorge*, Росії – *опекунская педагогика*, Польщі – *pedagogika opiekuńcza*). Опікунська педагогіка характеризується багатством досягнень у галузі опікунсько-виховної практики і теорії. Вона тісно пов’язана з соціальною педагогікою і соціальною політикою. Предметом дослідження опікунської педагогіки є явище опіки над дитиною і молоддю, сиротами, занедбаними, безпритульними, а також особами різного віку, які опинилися у складній життєвій ситуації.

Практичні починання і теоретико-методичні напрацювання у галузі опікунсько-виховної діяльності свідчать, що у Польщі були достатні передумови до формування і виокремлення автономної дисципліни серед педагогічних наук – опікунської педагогіки, яка увібрала у себе колорит польського народу. У 1966 р. опубліковано підручник Р. Врочинського “Вступ до соціальної педагогіки” (“Wprowadzenie do pedagogiki społecznej”), в якому серед багатьох розділів уперше вміщено розділ “Проблеми опікунської педагогіки” [7]. Автор висвітлює поняття і обґрунтовує сферу застосування опікунської педагогіки, розвиток проблематики і методів; а також системи, напрями і завдання опікунської педагогіки в Польщі. Розвиток польської опікунсько-виховної практики і педагогічної рефлексії педагог окреслив ще у 1964 р. як шлях від благодійності до опікунської педагогіки. Благодійність трактував як систему нагальної допомоги добродійного характеру, опікунську педагогіку – як запланований поступ, який набирає форми соціальної допомоги, опертої на наукових основах [6, с. 174].

Початок 70-х рр. ХХ ст. мав велике значення для її розвитку, оскільки опікунська педагогіка стала окремою дисципліною – науковою і навчальною. У другому доповненому виданні цього ж підручника (1974) вміщено розділ IV “Опікунська педагогіка”, який суттєво розширено. Опікунська педагогіка розглядається як складова соціальної педагогіки, і, незважаючи на це, їй надано статус автономної педагогічної дисципліни. Уперше заявлено право бути опікунській педагогіці окремою науковою дисципліною серед педагогічних наук. Це дало імпульс до живої дискусії над предметом, проблемами, напрями розвитку, методологічними засадами дослідження у межах уже нової дисципліни. Зацікавлення нею стало предметом обговорення на наукових конференціях, семінарах, знайшло висвітлення у публікаціях науковців: А. Камінського (Aleksandra Kamińskiego), Г. Издебської (Heleny Izdebskiej), Є. Волчика (Jeżego Wołczyka), А. Кельма (Albina Kelma), М. Якубовського (Mariana Jakubowskiego), Я. Мацяшкової (Janiny Maciaszkowej), І. Хмеленської (Ireny Chmieleńskiej), А. Хмелевської (Anny Chmielewskiej) та ін.

У 1973 р. опікунська педагогіка увійшла як окрема дисципліна до навчального плану підготовки педагогічних працівників; отримала статус академічної дисципліни у багатьох вищих навчальних закладах. До цього значною мірою був причетний професор Є. Волчик (Jeży Wołczyk), який

завдяки організаторському таланту згрупував навколо себе фахівців у галузі опікунської педагогіки, а сам був автором багатьох наукових, організаційних, дослідницьких, видавничих ініціатив. У 1974 р. за його ініціативою організовано Асоціацію опікунської педагогіки Комітету педагогічних наук Польської Академії Наук (КПН ПАН), яка стала основним осередком науково-дослідницьких починань у галузі опікунської педагогіки. До неї увійшли фахівці з різних галузей науки (педагоги, психологи, лікарі, юристи, соціологи, працівники освітніх органів управління). Є. Волчик очолив асоціацію і керував нею до 1978 р. Упродовж 1978 – 1994 рр. її керівником став професор Е. Тремпаля (Edmunt Trempała) [6, с 175]. Спільно з академічними осередками асоціація організовувала наукові конференції, присвячені проблемам опікунської педагогіки. Асоціація згрупувала осередок фахівців у галузі опіки над дитиною: педагогів, представників різних наукових дисциплін, які досліджували проблеми опіки у своїй науковій галузі.

У цей період вийшли друком наукові праці, авторами яких були педагоги: М. Бальцерек (M. Balcerek), З. Венгерський (Z. Węgerski), Є. Волчик (J. Wołczyk), З. Домбровський (Z. Dąbrowski), А. Кельм (A. Kelm), К. Ковалік (K. Kowalik), С. Козак (S. Kozak), А. Крупіньський (A. Krupiński), Ф. Кульпінський (F. Kulpiński), І. Лепальчик (I. Lepalczyk), Я. Рачковська (J. Raczkowska), І. Юндзіл (I. Jundził) та ін.

Підтвердженням динамічного розвитку опікунської педагогіки, її життєздатності у 90-х рр. ХХ ст. є її включення до навчального плану освітніх рівнів (ліценціат, магістр), відкриття спеціалізації “опікунська педагогіка” у багатьох державних і недержавних начальних закладах, зацікавлення нею значної кількості студентів денної і заочної форм навчання; а також потреба у висококваліфікованих педагогічних кадрах у галузі опіки над дітьми, зумовлена швидким зростанням соціальних потреб у цій сфері і назрілою необхідністю перебудови системи опіки у Польщі. Це, зі свого боку, зумовило підготовку і видання навчальної і наукової літератури, зростання тиражу видань, присвячених проблемам опіки, у декілька разів у порівнянні з попередніми десятиліттями.

Серед них – підручники з опікунської педагогіки, авторами яких є Я. Мацяшкова (J. Maciaszkowa) [4], З. Домбровський (Z. Dąbrowski) [1], [2], А. Кельм (A. Kelm) [3]; збірники наукових праць, присвячені проблемам опіки і

методиці опікунсько-виховної роботи; численні статті, монографії, звіти, результати наукових досліджень, методичні посібники. Автори висвітлюють теоретико-методичні засади опіки над дітьми, опікунську педагогіку трактують як окрему автономну дисципліну, що має специфічний польський родовід, виросла на багатому ґрунті опікунсько-виховного досвіду і критичної рефлексії, пов'язана з іншими педагогічними науками. У їхньому трактуванні опікунську педагогіку характеризує оригінальний підхід до завдань опіки, структурованість змісту, чітке виокремлення понять, повний опис категорії “опіка” і багатьох її передумов, дворівневість знань (I рівень – загальні знання – теорія на високому рівні узагальнення; II рівень – методичні знання – конкретні знання праксеологічного характеру), презентація знань через підручник тощо.

А. Кельм визначає опікунську педагогіку як одну з дисциплін педагогічної науки, яка вивчає та обґрунтовує умови, мету, зміст, організацію опікунсько-виховної діяльності. Предметом її дискусій є вивчення ситуації, яка вимагає опіки (потреб дитини й опікунських потреб), мета і завдання опіки, форми опіки над дитиною, опікунсько-виховний процес, система опіки над дитиною, методика опікунсько-виховної роботи, методологія досліджень явища і методики опікунсько-виховної діяльності, стосунки між дитиною і виховником [3, с. 12 – 13].

Опікунська педагогіка, за визначенням З. Домбровського, – це система загальних, конкретних і методичних знань. До загальних понять належать опіка, загрозна ситуація, власні сили дитини, суспільна функція опіки, предмет опіки (дитина у віці від народження до досягнення 18 років), суб'єкт опіки (людські одиниці, сім'я, опікунсько-виховні інституції територіальні органи самоуправління, громадські організації), зміст опіки (засоби, чинники). Конкретні знання – це теорія, наука про таку форму опіки, яка охоплює систему тверджень щодо її реальної моделі, моделі-взірця, закладених і реалізованих функцій, які виступають в об'єктивній залежності, завдань, форм, методів діяльності і діагностика, оцінювання цілісності її функціонування. Автор вважає її (опікунську педагогіку) педагогічною дисципліною, яка описує і проектує суттєвий фрагмент опікунсько-виховної реальності; як науку про міжлюдську опіку (зокрема над дітьми), її багатьох виховних аспектів й опікунських переваг виховання. Теорія опікунсько-виховної діяльності містить

три змістові елементи теорії: міжлюдська опіка, виховання через опіку, опікунське виховання [2, с. 101].

До групи методичних понять автор відносить опікунські потреби, систему опікунського виховання, систему опіки над дитиною, форми опіки, політику у сфері опіки. Методику опікунсько-виховної роботи трактує як органічну частину опікунської педагогіки. Методика займається аналізом й організацією опікунсько-виховної роботи, добором методів і засобів виконання завдань. Методика спрямована на пошук відповіді на питання: як діяти в опіці на дитиною, щоб досягнути поставленої мети. Дещо у вужчому розумінні, опікунська педагогіка – це наука про функції, завдання, засади, форми і методи опікунсько-виховної діяльності. Підкреслюючи окремішність і специфічність опікунської педагогіки, підкреслює її взаємозв'язок із загальною педагогікою, теорією виховання, соціальної педагогіки (спільне поле пізнання, але врахування інших аспектів), спеціальна педагогіка (спільний фрагмент предмету – опіка над дітьми з особливими потребами), психологія (тематичне заглиблення, зокрема у галузі теорії людських потреб, їх задоволення, регулювання) [2, с. 108 – 109].

Під поняттям поняття “міжлюдська опіка” автор розуміє діяльність, активність опікуна (одиниці, групи опікунів), спрямовану на задоволення понадсуб'єктних потреб підопічного, яка здійснюється у межах опікунських відносин і набуває характер постійної самовідданої діяльності, заснованої на відповідальності опікуна за підопічного. Понадсуб'єктні потреби – це людські потреби (першочергові і вторинні), які підопічні не в змозі (тимчасово чи постійно, частково чи цілковито) самостійно задовольнити і регулювати, і які у цьому сенсі стоять вище їх суб'єктних можливостей. До чинників, які породжують міжлюдську опіку, автор відносить:

- визначену нездатність (спадкову, вроджену, набуту) до відносно самостійного життя (самозаспокоєння потреб);
- остаточну необхідність збереження людського життя в одиничному і високоякісному вимірі, а також у генетичному розвитку;
- асиметрична залежність вищеперелічених категорій від категорії ”люди” (інституції), що володіють можливостями компенсувати нездатність опікунською активністю;
- понадсуб'єктні потреби [2, с. 111].

У середині 90-х рр. зроблено спробу створення нової опікунської педагогіки. Сприятливими чинниками були суспільно-політичні та економічні зміни у Польщі і широкий трансфер європейсько-американської соціально-педагогічної думки. Прихильниками і популяризаторами нового, відмінного від класичного, погляду опіку і опікунську педагогіку були С. Бадора (S. Badora), Ф. Ковалевський (F. Kowalewski), М. Колянкевич (M. Kolankiewicz), Г. Мушинський (H. Muszyński), Т. Полковський (T. Połkowski), Б. Смолінська-Тейсс (B. Smolinska-Theiss), З. Стельмашук (Z.W. Stelmaszuk), Е. Циранська (E. Cyrańska). Вони дотримувалися думки, що необхідно створювати нову опікунську педагогіку, яка б відповідала вимогам і потребам демократичного суспільства. Серед основних причин перелічено чотири групи аргументів: очевидна слабкість опікунської концепції соціалістичної держави; якості соціально-педагогічної моделі громадянського суспільства, спільноти; переваги інтегральної концепції людини, побудованої на засадах персоналізму; слабкість традиційного трактування опіки, яке необхідно відхилити, і прийняття нового, наповненого новим змістом.

У цей період створюються й успішно функціонують наукові осередки у вищих навчальних закладах (вищих педагогічних школах та університетах), які займаються науковими дослідженнями у галузі опіки та підготовкою педагогічних кадрів для здійснення опікунсько-виховної діяльності. Серед них: вищі педагогічні школи в Ольштині (З. Домбровський, М. Вінярський), Бигдошу (Е. Тремпла, М. Дептула, М. Кухцінська), Ченстохові (С. Бадора, Д. Мажець), Зеленій Гурі (А. Мацяж, Г. Гаєвська), Жешуві (Є. Сова, Д. Пстронг), Кракові (Б. Матияс, Ю. Кузьма); університети в Варшаві (М. Коланкевич, Е. Козровіч, З. Стельмашук), Гданьску (Ю. Земброський, Р. Павловська, Е. Юндзіл), Лодзі (І. Лепальчик, Е. Циранська), Любліні (Ч. Кемпський, Ф. Кульпінський, У. Кусьо), Катовіцах (У. Камінська, Е. Ярош), Ополю (Ю. Брагель), Познані (Г. Мушинський, Ф. Ковалевський).

Сьогодні розвиток опікунської педагогіки та її наукових осередків у вищих навчальних закладах Польщі викликає зацікавлення далеко за межами держави. Можемо стверджувати, що ця наукова і навчальна дисципліна успішно розвивається. За визначенням В. Оконя (Wincenty Okoń) опікунська педагогіка є дисципліною, тісно пов'язаною із соціальною і спеціальною педагогікою, займається проблемами опіки над підростаючим поколінням, яку

здійснюють дорослі, насамперед вчителі, виховники. Предметом її дослідження є опікунська діяльність в інституціях цілковитої або часткової опіки, товариствах, спілках, дитячих і молодіжних організаціях [5, с. 301]. У сучасних умовах безперервно розширюється ареал опікунської педагогіки, поповнюється новими фактами, новими іменами, що викликає чималий інтерес в українських дослідників.

Висновок. Узагальнення творчого доробку педагогів у галузі опіки над дитиною свідчить про пошук власного шляху у творенні опікунсько-виховної системи, своєрідні переваги цінностей, що впливають із культурного і суспільного доробку. Опікунська педагогіка Польщі виокремилися в окрему наукову і навчальну дисципліну, отримала спеціалізацію на педагогічних спеціальностях. Її наукові осередки проводять дослідження, займаються підготовкою педагогічних кадрів, вивчають досвід опікунсько-виховної діяльності над дитиною. Звернення до творчого доробку польських педагогів є традицією й інновацією, оскільки збагачує наші уявлення про опікунсько-виховну систему Польщі, сприяє новому прочитанню, відкриває нові грані історико-педагогічного процесу, нові цінності й засади розвитку опіки над дитиною як важливі аспекти наукового дискурсу.

Подальших наукових студій потребують генеза опікунської педагогіки, розвиток опікунської педагогіки Польщі у період трансформації суспільного устрою, розвиток опікунства в зарубіжних країнах.

Література

1. Dąbrowski Z. Pedagogika opiekuńcza w zarysie / Zdzisław Dąbrowski. – Olsztyn : Wyd. Uniwersytetu Warmiańsko-Mazurskiego, 2000. – 229 s.
2. Dąbrowski Z., Kulpiński F. Pedagogika opiekuńcza : historia, teoria, terminologia / Zdzisław Dąbrowski, Franciszek Kulpiński. – Olsztyn : Wyd. Uniwersytetu Warmiańsko-Mazurskiego, 2002. – 208 s.
3. Kelm A. Węzłowe problemy pedagogiki opiekuńczej / Albin Kelm. – Warszawa : Żak, 2000. – 236 s.
4. Maciaszkowa J. Z teorii i praktyki pedagogiki opiekuńczej : opieka rodzinna nad dzieckiem i kompensacja jej niedostatków / Janina Maciaszkowa. – Warszawa : WSiP, 1990. – 187 s.

5. Okoń W. Nowy słownik pedagogiczny. – 4-e wyd., uzupełn. i popr. / Wincenty Okoń. – Warszawa : Żak, 2004. – 486 s.

6. Winiarski M. Pedagogika opiekuńcza / Mikołaj Winiarski // Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku. – T. IV. – Warszawa : Żak, 2005. – S. 173 – 179.

7. Wroczyński R. Wprowadzenie do pedagogiki społecznej / Ryszard Wroczyński. – Warszawa : PWN, 1966. – 251 s.